

By, marsk og geest 6

Årsberetning 1993

Den antikvariske Samling i Ribe

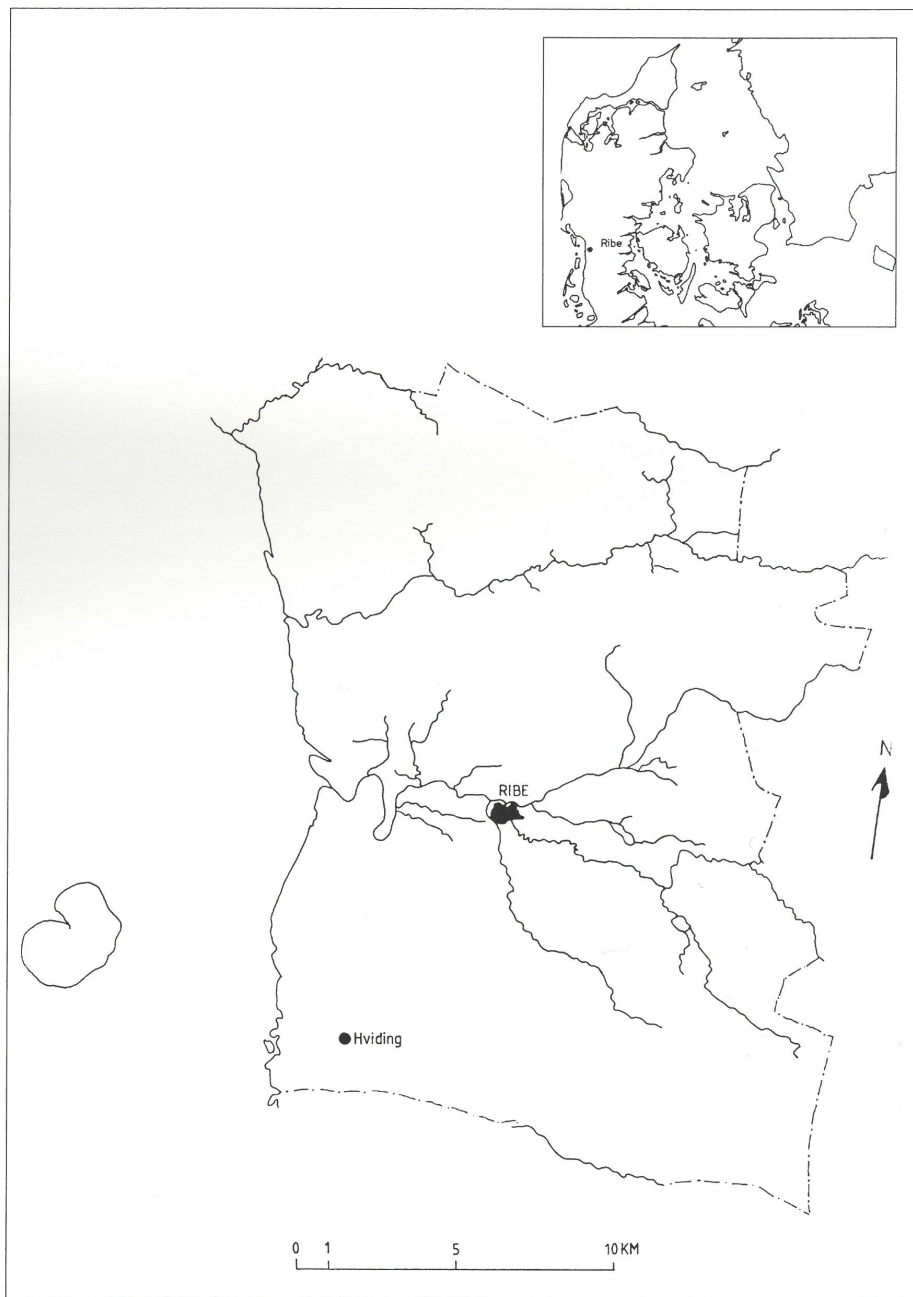
By, marsk og geest 6

"Odin fra Ribe" - 4,2 cm høj mandsmaske af støbt bly. Odins hoved med det flotte, svungne overskæg flankeres af de to ravne Hugin og Munin, som tilhvisker Odin vise råd om verdens gang. Sandsynligvis lavet i Ribe i 700-årene, men fundet for få år siden i en kasse med bøjede søm. Tegning: Lars Hammer.

Årsberetning 1993

Den antikvariske Samling i Ribe

Indhold

Ole Degn Et middelalderhus i Ribe Ejendommen Sønderportsgade 21-21A, dens ejere og beboere og baggrund i de sociale forhold 1545-1993.....	2
Per Kristian Madsen Bygningsarkæologisk undersøgelse af Sønderportsgade 21A i Ribe	24
Per Kristian Madsen Dendrokronologiske undersøgelser af Hvidding kirkes tagværk.....	42
English abstracts	66
Årets tal 1993	69
Publikationer	70

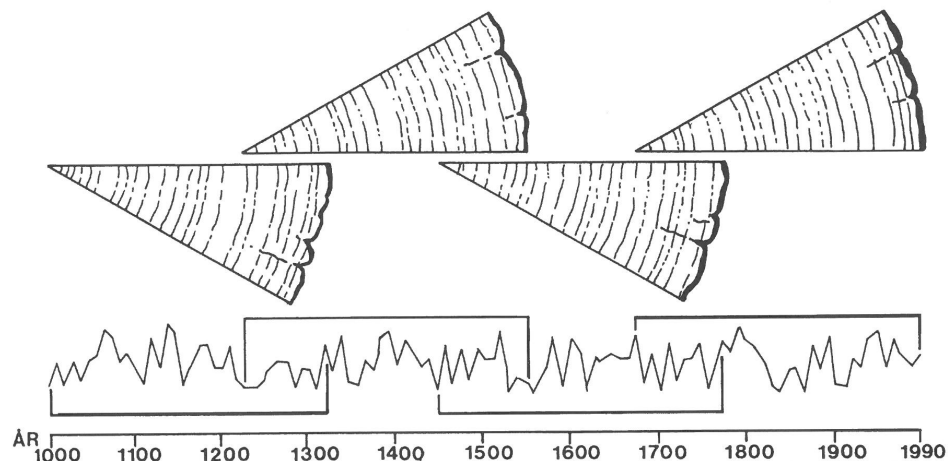

Fig. 1. Ordet dendrokronologi kommer af det græske dendros (træ) og kronos (alder). Tegningen viser princippet for opbygningen af en dendrokronologisk grundkurve. Tilvæksten i egetræerne og dermed årringenes tykkelse afgøres af summen af vækstbetingelser, og træer inden for et vist område får et parallelt årringsforløb. Tegning: Lotte Madsen ef. Tyers 1991.

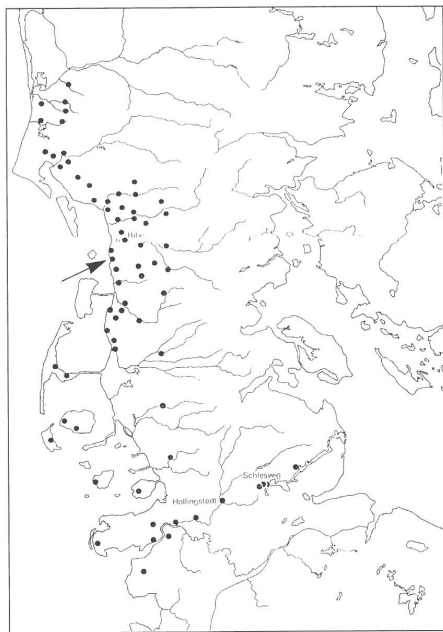

Fig. 2. Kirker i Sydvestjylland og hertugdømmet Slesvig, hvori tufsten indgår. Pilen udpeger Hvidding kirke, jvf. fig. 6. Efter Lüdtke 1987.

Dendrokronologiske undersøgelser af Hvidding kirkes tagværk

Af Per Kristian Madsen

Indledning

Hvor gamle er egentlig vore middelalderlige landsbykirker? Dette spørgsmål kan kun besvares for nogle ganske få kirkers vedkommende til trods for, at den bygningsarkæologiske udforskning af det nuværende Danmarks omkring 2.000 middelalderlige kirker har været drevet med stor flid siden midten af forrige århundrede. I en status med udgangspunkt i Ribe domkirke og dens "familie" af landsbykirker kunne bygningsarkæologen Elna Møller i 1979 om de ældste, romanske kirker konkludere, at disse ca. 1500 bevarede bygninger er rejst i perioden 1050-1250. At datere dem inden for et århundrede, endelige dele af dette, er næsten umuligt, bl.a. fordi næppe to kirker er ens, og fordi de kendte efterretninger om kirkernes alder og byggherrer er yderst sparsomme. Bygningsbestanden udmærker sig frem for alt ved sin store variation, og bl.a. derfor advarer Elna Møller mod for snævre dateringer ud fra sammenlignende studier (1).

Rammedateringen som sådan vil næppe nogensinde blive forandret, men siden den blev fremsat, er det lykkedes at tilføje væsentlige, nye holdepunkter. Disse er af betydning for forståelsen af de enkelte kirker og deres forhold til hinanden. De bibringer os tillige betydningsfuld viden om den middelalderlige bygningspraksis, ligesom vi bliver i stand til at indsætte den middelalderlige sognekirke på en helt anderledes grundfæstet plads i det pågældende sogns bebyggelsehistorie. Denne perspektivrige udvikling skyldes brugen af dendrokronologien, en dateringsmetode, som bygger på optælling og måling af årringe i først og fremmest egetræ (fig. 1). De stående kirker er til forskel fra deres forgængere, der mestendels var af træ, alle muret op af sten-

granit, frådsten, tegl eller som i det sydvestjyske og østslaviske helt eller delvis af indført tufsten fra Rhinlandet (fig. 2). Derfor knyttes metoden til de dele af bygningen, hvor der er anvendt tømmer. Det vil sige især tagværket samt eventuelle vinduesrammer og andre trækonstruktioner. Helt afgørende for vurderingen af de opnåede dendrokronologiske resultater er det, at man kender sammenhængen mellem det undersøgte træ og stenbygningen - dele af tømmeret i et tagværk kan være enten ældre end kirkens opførelse eller skyldes senere reparationer. Ingen dendrokronologiske indgreb i f.eks. et tagværk bør derfor foretages før der foreligger en tilbundsående analyse af hele dets konstruktion. Og jo mindre et stykke tagværkstømmer er, jo større er risikoen for, at det dateringsmæssigt er "ude af takt" med selve hovedkonstruktionen. Blandt andet derfor er det nødvendigt med repræsentative prøver. Ved udtagningen af disse er der hovedsagelig tale om to former for indgreb. Enten afsavning af en skive tømmer, hvor konstruktionen tillader dette, f.eks. hvor man som følge af indbygning af stenhvælv har efterladt en afhugget, udragende bjælkeende. Eller man kan med et specielt rørformet bor udtage en prøve diagonalt gennem en bjælke (fig. 3). Det er afgørende, at tagværket røres mindst muligt, og at indgrebene dokumenteres fyldestgørende. I visse tilfælde kan man slette sporene ved f.eks. at lime en afsavet bjælkeende på plads igen (2).

Hvidding kirke

Efter denne indledning er det tanken at præsentere en dendrokronologisk undersøgelse af den sydvestjyske Hvidding kirkes

middelalderlige tagværk. Der er tale om den første, foreløbige redegørelse fra et mere omfattende projekt, som startede i 1986 med redaktør Elna Møller og museumsinspektør Hans Stiesdal, begge Nationalmuseet, og museumsinspektør Per Kristian Madsen, Den antikvariske Samling i Ribe, som drivkræfter (3).

Baggrund for tagværksundersøgelsen

Baggrunden for at kunne gå i gang med en række udvalgte kirker i det sønderjydske og sydvestjydske område, herunder Hvidding (fig. 4), var Elna Møllers undersøgelser af kirketagværker i begyndelsen af 1950-erne.

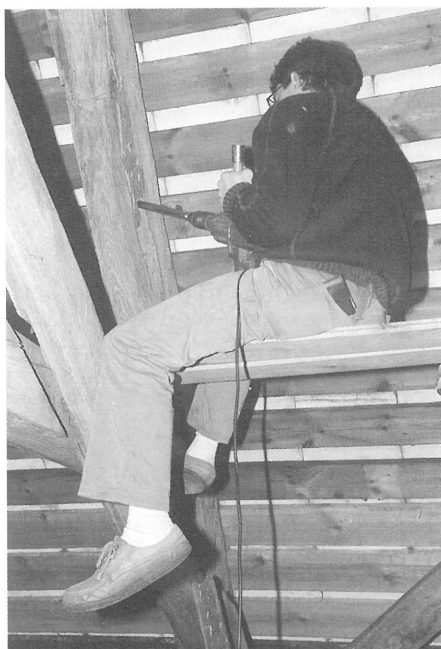
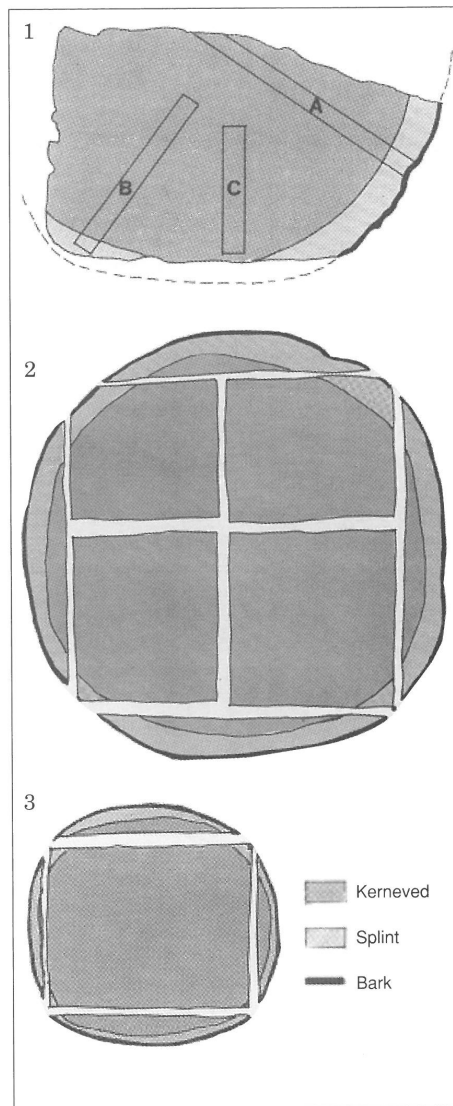

Fig. 3. Udtagning af en boreprøve i Vamdrup kirke foråret 1992. Boret er ca. 60 cm langt og trækkes af en langsomt roterende maskine. Prøven måler 2-3 cm i diameter, hvilket gør det muligt at slibe forskellige målebåner frem ved målingen af årringene. Tegning 1 gengiver et snit i et egetræ. Prøve A rummer samtlige træets årringe til og med barken. B indeholder kerneved uden dets ældste del samt en så stor del af splintvedet, at fældningsåret kan beregnes. C består udelukkende af kerneved uden hverken dets ældste eller yngste årringe. Tegning 2 illustrerer, at en stamme af en størrelse som her vist ofte vil blive kløvet i kvartømmer, mens tegning 3's spinklere stamme kan anvendes til bjælker efter blot en tildanselse af overfladen. I begge tilfælde ser det ud som om der ofte kan bevares splintved og bark, men erfaringen viser, at træets yngste part tit er nedbrudt eller afbanet. Tegning: Lotte Madsen.

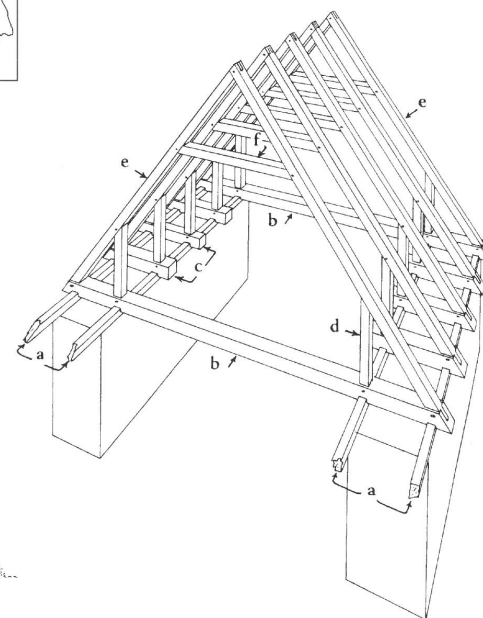
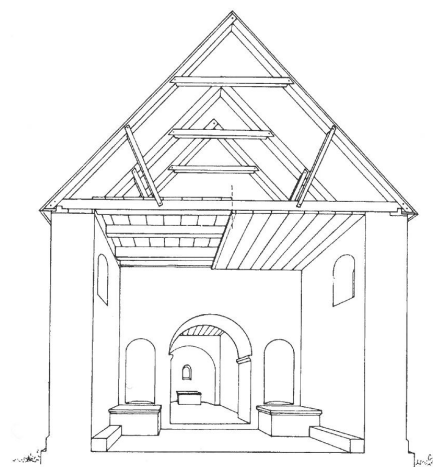

Indtil da var det med undtagelse af et par artikler fra tiden omkring århundredeskiftet af bl.a. Nationalmuseets direktør Sophus Müller begrænset, hvad man selv i redaktionen af Nationalmuseets inventarværk "Danmarks Kirker" havde ofret på kirkernes tagværker (4). Man hældede vel nærmest til den anskuelse, at der som oftest var tale om helt udskiftede eller omsatte konstruktioner, som kun undtagelsesvis var jævngamle med de bygninger, de tilhørte. Dette skyldes utvivl-

somt, at "Danmarks Kirker" ved sin start i 1930-erne begyndte med de sjællandske amter, hvor kirketagværkerne på grund af de mange og ofte senere indbyggede hvælv ikke umiddelbart ser slet så velbevarede ud som i det jyske. Imidlertid kunne Elna Møller i 1953 fremlægge en hel række af tagværker fra især Ribe domkirkes kreds af landsbykirker, som uden tvivl måtte anses for at være middelalderlige, foruden at de gennem deres hyppigt helt enestående bevaringstilstand

Fig. 4. Kirker i det sydvest- og sønderjydske, som er berørt af de løbende dendrokronologiske undersøgelser. Kirkerne kan langt fra alle forventes dateret, hvad angår deres opførelsestid. I hovedmonumentet Ribe domkirke findes ikke længere middelalderligt tagtømmer. Tegning: Lotte Madsen. Efter "Danmarks Kirker" er gengivet et snit set mod øst i en kirke, hvis tagværk består af spæræg med lange skråstivere. Skråprojektion viser et tagværk med fag af den hyppigst forekommende type. Man kan forestille sig, at tre af bindbjælkerne er savet over. a: murrem. b: bindbjælke el. loftsbjælke. c: spærsko (afsavet bindbjælke). d: spærstivere. e: spær. f: hanebånd.

og håndværksmæssige kvalitet syntes at afgive ubetinget vidnesbyrd om at være samtidige med de stående stenkirkeres opførelse. I særdeleshed vigtig var påvisningen af, at savnen havde været langt mere brugt af middelalderens tømre end man ellers havde troet, samt at disse ved tildannelsen af de enkelte tømmerstykker og samlingen af dem til spærfag havde anvendt gennemførte nummersystemer. Reglen var, at man samlede de enkelte spærfag på jorden, forsynede hvert stykke tømmer eller de fleste med et nummer, og dernæst skilte faget ad, for så at samle det igen ovenpå kirkens langmure. For at kunne vende fagene korrekt, satte man forskellige typer numre på henholdsvis de nord- og sydvendte spær m.v. I nord kan der f.eks. være øksehug på tværs af tømmerets længderetning, mens sydsiden står med firkantstik. Eller også er der brugt samme type tegn i begge sider, af hvilke den ene så er yderligere betegnet med et særligt orienteringsmærke ved alle nummereringer. Romertalssystemer synes i almindelighed først at dukke op sent eller sidst i middelalderen, hvilket måske adskiller dansk praksis fra f.eks. engelsk. Også selvopfundne tegn kan man støde på, og i enkelte tilfælde, heriblandt Hvidding, er der brugt runer.

Lignende nummersystemer kendes også fra andre middelalderlige og nyere tids trækonstruktioner, f.eks. bindingsværket i Ribe. De tillader bygningsarkæologen at efterspore de pågældende bygnings konstruktive og aldersmæssige sammenhæng, og med dendrokronologiens hjælp skulle det i teorien være muligt at datere større, intakte konstruktioner ud fra forholdsvis få prøver. Hvis nemlig et nummereret tømmerstykke, bevaret på sin rette plads i en sammenhæng, kan dateres tilstrækkelig præcist, belyses hele den pågældende tømmerkonstruktion. En sikker eller endelig datering må man blot ikke forvente at opnå uden videre. I de mange tilfælde, hvor fældningstidspunktet kun kan angives som en "efter-hvilken-datering", må man til det undersøgte tømmeres "slutår", dvs. det år, hvor dets yngste, bevarede årringe er dannet, lægge et antal år, som repræsenterer den borthuggede del af træet. Befinder slut-

året sig nær på eller inden for det såkaldte splintved, dvs. den yderste del af træstammen, kan man ud fra de foreliggende statistiske beregninger angive et omtrentligt fældningsår inden for snævre grænser. Men denne angivelse beror igen på kendskab til de anvendte træers egenalder, og dermed spiller endnu en usikkerhed ind, nemlig antallet af borthuggede årringe i træets ældste, inderste del ind mod marven. Selv hvor man i et middelalderligt tagværk støder på tømmer med en årringsserie, der rummer træets yngste år, eller sågar dets bark, forudsætter en dendrokronologisk prøvetagning en nøje gennemgang af det enkelte tagværk (5).

Blandt de spørgsmål, som vore undersøgelser tog sigte på fra starten, var derfor en vurdering af, i hvilket omfang det var muligt at benytte analysen af de middelalderlige tømmernumre til udpegning af egnede prøvesteder. Allerede i 1953 tog Elna Møller de første skridt på vejen til at opstille en beskrivende typologi, dvs. en opdeling af tagværkerne efter konstruktionen af spærfagene. Denne opdeling fulgte hun sidenhen op, bl.a. i den kunsthistoriske gennemgang af samtlige Sønderjyllands kirker fra 1963, hvor sådanne begreber som "Arrildtypen" og "Roagertypen" blev lanceret og forsøgsvis dateret (fig. 5). En senere oversigt fra 1974 fulgte i samme spor (6).

I hele dette forløb, som i mangt og meget pegede frem mod Elna Møllers afsluttende vurdering af det sydvest- og sønderjydske hovedmonument Ribe domkirke i "Danmarks Kirker" fra 1979-80, spillede Hvidding kirke en fremtrædende rolle. Det gjaldt både de spærfagstyper, der findes i kirken, selve bygningen og dens datering samt dens materiale, den rhinske tufsten, med deraf følgende konsekvenser for de øvrige tufstenskirker. En kort præsentation af Hvidding kirke og de undersøgelser, denne og dens omgivelser hidtil har været underkastet, er derfor nødvendig. Herunder skal inddrages relevant materiale fra andre amter - kirkearkæologien må nødvendigvis følge de middelalderlige kulturgrænser.

Hvidding kirkes placering yderst på geesttungen, ensom og uden forbindelse med sit

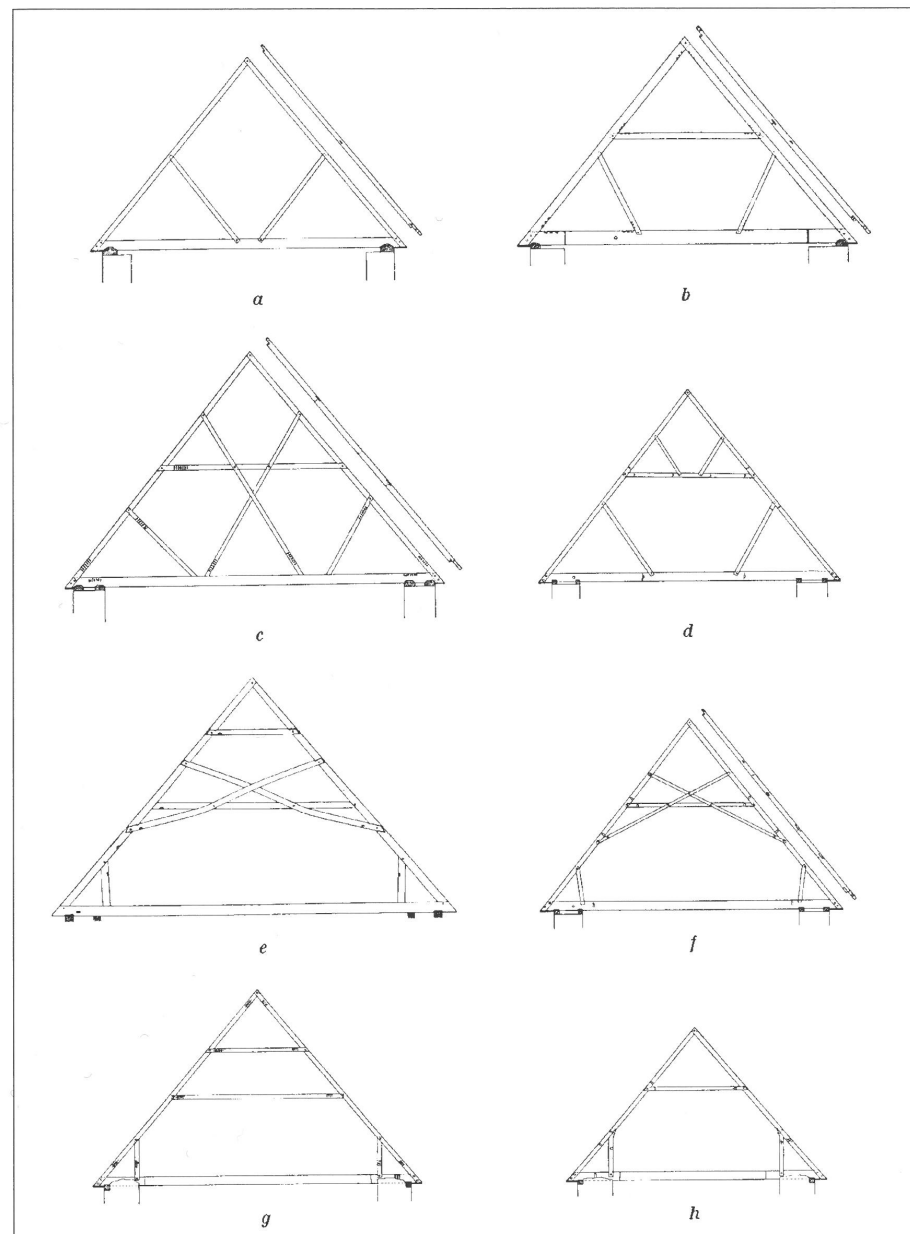

Fig 5. Spærfagstyper efter Elna Møller 1953. Alle typer kan beskrives som trekantede, som sammenbindes af den vandrette bjælke tværs over bygningen. I denne konstruktive sammenhæng betegnes den pågældende bjælke som "bindbjælke", mens den, når den ses nede fra kirkerummet, mestendels kaldes for "loftsbjælke", jvf. fig. 4.

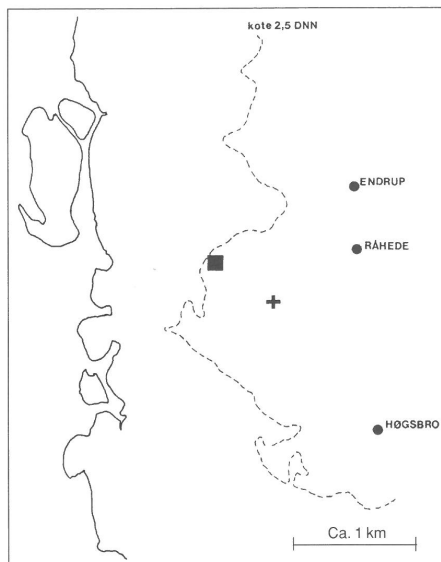
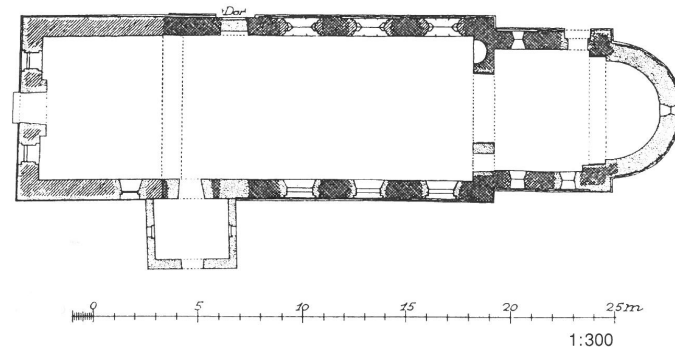
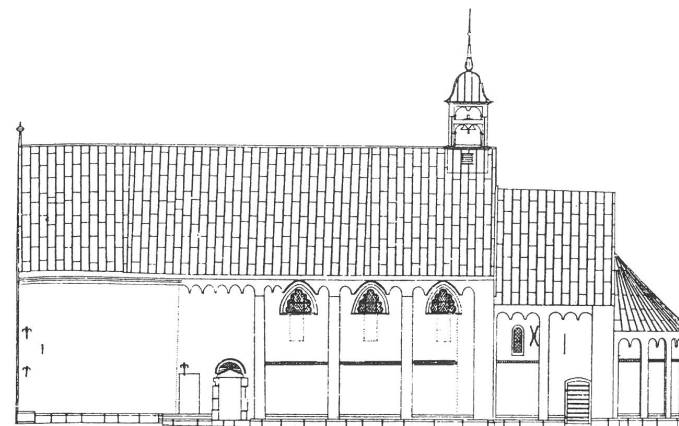

Fig. 6. Hvidding kirkes ensomme placering syd for Ribe, på kanten af marsk og geest. På kortet er med en firkant vist stedet for Stig Jensens udgravninger vest for kirken. Tillige er dens grundplan og nordside gengivet efter "Danmarks Kirker" 1957. Foto: Stig Jensen.

sgns bebyggelse, noteres selvsagt af alle, der har beskæftiget sig med den (fig. 6). Omfattende fladeudgravninger lidt vest for kirken under ledelse af Stig Jensen har imidlertid afsløret en gårdbebyggelse med anseelige træhuse, som kan følges fra engang i førromersk jernalder til frem i 1100-årene (7). Også gravpladser fra både jernalder og vikingetid er påvist henholdsvis syd for kirkegården og inde på selve denne, og der er næppe tvivl om, at benyttelsen af området har været kontinuerlig over en særdeles lang periode, svarende til hvad der også er konstateret andetsteds i marsklandet. Hertil kommer, at Knud J. Kroghs udgravninger inde i og omkring kirken i 1963-65 afslørede, at denne står på et metertykt kulturlag, hvori der er neddybet kristne grave fra en tid før den eksisterende stenkirke. Det er dermed troligt, at der forud for denne fandtes en trækirke, enten på den nuværende bygnings plads eller andetsteds på kirkegården (8). Dette løser imidlertid ikke problemet med den stående kirkes alder, selv om der er grund til at erindre Elna Møllers udsagn om, at der til langt ind i 1200-årene må have været mange trækirker tilba-

ge specielt i de vestslesvigske, stenfattige egne (9). En trækirke i sig selv er ikke noget vidnesbyrd om hverken kirkestedets særligt høje alder, eller om en eventuel stenbygget efterfølgers tidlige datering.

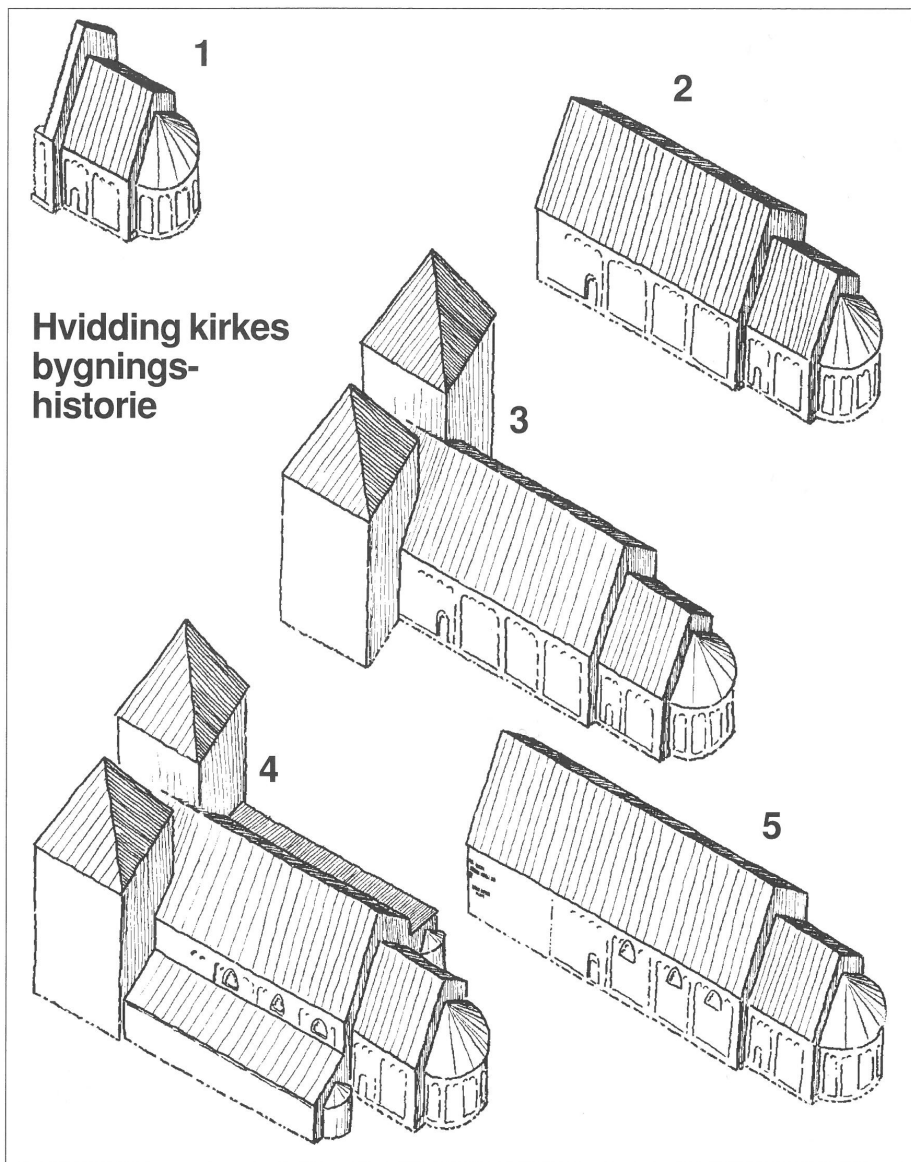
Den nuværende Hvidding kirke består af apsis, kor og skib. Apsis er en pålidelig, men nok lidt for lav ombygning fra 1907-13, mens kor, skib og vestforlængelse er fra middelalderen. Med undtagelse af den teglbyggede vestforlængelse er der kun anvendt rhinlandsk tuf samt i meget begrænset omfang tillige kvadersten af granit. Bygningshistorien kan på grundlag af "Danmarks Kirker" og Knud J. Kroghs undersøgelser skildres i de fem hovedfaser, som er vist på fig. 7. Et springende punkt i denne skildring er, hvorvidt tagværkerne over bygningens enkelte afsnit er samtidige med disse og rejstes i samme takt som murværket, eller de kom til på én gang. Normalt ville man forvente, at tagrejsningen fulgte hovedafsnittene i byggeriet, sådan som vist her, bl.a. fordi det ikke lader sig afgøre, hvor langvarig byggestandsningen mellem østpartiet og skibets færdiggørelse kan have været. For så vidt behøver

det kun dreje sig om en vinter eller et kort svigt i materialeleverancerne.

I 1854 besøgte kirkearkæologen Jacob Helms for første gang Hvidding kirke, som han beskrev i sit monumentalværk om danske tufstenskirker fra 1894. Om apsis skriver han - og han så vel at mærke den originale bygning - at den er mærkværdig på to måder. Dels har den som den eneste af egnens tufkirker kun flade lisener og ingen halvsøj-

ler, dels løber der en vandret tandsnitfrise på apsis, som fører Helms til at datere opførelsen til 1200-årenes første halvdel. Desuden anser han i overensstemmelse hermed kirkenes sokkel for at være gotisk præget. Endelig gør han rede for de forsvundne vesttårne og skibets forhøjelse, som rejser dette markant over koret, mens han tilsyneladende ikke har set sammenhængen mellem de højt-siddende vinduer i skibets langmure og de

Hvidding kirkes bygningshistorie

Fig. 7. Hvidding kirkes bygningshistorie efter Knud J. Krogh. 1. Apsis, kor og de østligste ca. 1,75 meter af skibets langmure samt den såkaldte triumfgavl mellem kor og skib rejses. 2. Skibet færdiggøres. 3. Et nyt og i dag forsvundet vestparti med to kraftige tårne og mellemliggende forhal rejses. Tårnenes fundamenter er udgravet, men deres øvre udseende og højde er ukendt. 4. Skibets langmure forhøjes, og nye, kløverbladformede vinduer opmures i det forhøjede parti - svarende til hvad man nu igen ser efter restaureringer i nyere tid. Ideen hermed er at give plads til sideskibe, men om disse nogensinde rejses, eller om fundamenterne overhovedet blev lagt, vides ikke. 5. Vesttårnene er styrtet ned, og skibet forhøjet med en tilbygning af tegl.

planlagte sideskibe. Årsagen hertil er sikkert, at han forestillede sig én samlet tårnunderbygning i vest, opført samtidig med den enskibede kirke og formentlig jævnbred med denne (10).

Først med Elna Møllers tagværksundersøgelser fremkom der væsentligt nyt om Hvidding kirke. Artiklen fra 1953 fremhæver Hviddings kortagværk, hvor to spærfagstyper veksler med hinanden (fig. 5, type d og type f). Den førstnævnte ses som en videreudvikling af "Roagertypen" (fig. 5, type a) og betegnes af Elna Møller som det almindelige, romanske spærfag. Dette er dog normalt ikke som i Hvidding forsynet med de to korte skråbånd over hanebåndet. Korets anden spærfagstype med de to krydsende bånd, krydsbåndstypen, bliver i gotikken overordentlig almindelig, fordi den tillader indbygning af hvælv. Som en tids- og typemæssig parallel til Hvidding-faget peger Elna Møller på tagværket over kirken i Sønder Hygum ca. 15 km øst for Ribe, som hun andetsteds (11) henfører til 1100-årenes slutning. Om tagværket over Hviddings skib gælder, at det udelukkende består af spærfag af den såkaldte romanske type (fig. 5, b). Sammenfattende præciseres, at samtlige "romanske" spærfagstyper må tænkes at have været i brug inden for samme periode, for de fremhævede eksemplers vedkommende peges på tidsrummet o. 1150-1250.

I tilknytning til Elna Møllers artikel fremlagde hendes mand, runeforskeren Erik Moltke, bl.a. rune-nummereringen af Hvidding kirkes kortagværk (12). Moltke omtaler kun runealfabetets første tre tegn (jvf. nedenfor om fundet af dets fjerde), og disse placerer han inden for perioden 1175-1275, eventuelt og med forbehold indsnævret til 1200-1250.

I beskrivelsen til "Danmarks Kirker", udkommet 1957, daterede Elna Møller kirkens østparti (fig. 7,1) til antagelig o. 1175-1200, mens det senere skib blev forhøjet engang i 1200-årenes anden del (fig. 7,4). Tagværkerne anså hun for jævnaldrende med de respektive bygningsdele, og de forskellige nummereringer blev kort noteret, jvf. nedenfor. Om skibet siges, at det har murrem af en

kløvet stamme, samt at "Bjælkelag og tagværk er antagelig identisk med skibets ældste, og det er muligt, at bræddeloftet hele tiden har ligget på bjælkernes overside, hvor det i alt fald fik plads efter forhøjelsen. Bjælkerne ligger på murkronen, og stykket mellem dette og bræddeloftet er lukket med brede, savskårne brædder der er skudt ned i de på bjælkesiderne huggede riller". (13). I den kunsthistoriske gennemgang af alle sønderjydske kirker fra 1963 sættes den rene tufstenskirke Hvidding i modsætning til de sønderjydske tufstenskirker, hvor tufsten optræder sammen med andre materialer, f.eks. tegl. Disse materialemæssigt blandede kirker placeres omkring eller snarere efter 1200, og Elna Møller drager den på dette tidspunkt stærkt provokerende slutning, at "det er foreløbig snarere landsbykirkerne, der giver bidrag til domkirkens [dvs. Ribe domkirkes] datering end omvendt." At hun dernæst fastholder en forholdsvis tidlig datering af Hvidding kirke, der sættes til 1100-årenes sidste fjerdedel - koret endog måske lidt før - begrundes med den ublandede tufsten i denne (14). Dateringsforslaget diskuteres ikke i forhold til Jacob Helms' ovenfor anførte senere datering. Derimod peger hun på, at Hvidding og også den før omtalte Sdr. Hygum kirke kan have været inspireret direkte fra udenlandske forbilleder, udenom Ribe domkirke. Bl.a. udformningen af de dekorative dele af dørene i Hvidding synes at forudsætte kendskab til fransk arkitektur, som ikke er at finde i domkirken.

Uden tvivl spillede Elna Møllers detaljerede kendskab til både Hviddings og de øvrige sydvest- og sønderjydske kirkers tagværker en væsentlig rolle for hendes argumentation. Hertil kom måske også anvendelsen af runer i Hvidding samt den efterhånden almindeligt accepterede typeinddeling af de middelalderlige tagværker. Under alle omstændigheder stod Hvidding højt på hendes ønskedel, da projektet om dendrokronologiske undersøgelser i områdets kirker tog form i 1985-86.

Vi ønskede at nærme os kirken så at sige indirekte, dvs. at vi først ville udtage prøver i den, når selve metoden var bedre belyst i an-

dre bygninger, og når flere supplerende undersøgelser var gennemført. Vi gennemgik derfor kirkens tagværk endnu to gange i henholdsvis 1986 og 1989, førend vi endelig i efteråret 1991 udtog de nødvendige prøver i forbindelse med Århusstudenternes supplerende beskrivelse. Hensigten var at få fuld klarhed over især skibets tømmernumre, men vi startede med koret - apsis er jo fra begyndelsen af vort århundrede.

Korets tagværk

Korets seks spærfag blev gennemgået fra øst mod vest. De hviler i nord og syd på en stærkt ødelagt murrem, men der synes at være en oprindelig sammenhæng mellem tømmer og murkrone. Alle fag er hugget sammen af gennemgående ret småt egetømmer, bortset fra enkelte ganske nye reparationer med fyrretræ. Der er (jvf. fig. 5) anvendt to typer, der som vist på den skematiske oversigt fig. 8 veksler med hinanden. Fag nr. 1 helt i øst har sekundært indsatte spær- og skråstivere, og hverken dette eller det følgende fag mod vest, nr. 2, har tilsyneladende nogen runenummering. Denne ses på de resterende fire fag. Nummereringen starter imidlertid i vest og løber østpå, med runerne anbragt på østsiden af de mærkede tømmerstykker (fig. 9). De pågældende tegn er de fire første i den middelalderlige "futhork", som er navnet på runealfabetet, og vi fandt altså et tegn mere, end man hidtil kendte. Runernes rækkefølge antyder, at spærfagene er rejst fra vest mod øst, og var det ikke for den udtalte lighed mellem de fire nummererede fag og de to uden tegn i øst, kunne man næsten tro, at disse var indsat på et andet tidspunkt. Det skal dog nævnes, at samtlige spærs dimensioner øges ensartet fra vest mod øst, og at tømmeret giver indtryk af at være skovet og bearbejdet under ét. Spørgsmålet er, om kortagværket bedst kan tænkes at være kommet på plads efter at triumfgavlen var rejst. Altså en rækkefølge i byggeriet, der i hovedsagen svarer til tegningen fig. 7,1, selv om det ikke dermed er givet, at også skibets østende kom under tag ved samme lejlighed.

De dendrokronologiske prøver fra kortagværket blev udtaget de steder, hvor der skønnedes at være de bedste muligheder (fig. 10). De spinkelt dimensionerede spær og hanebånd så ikke på forhånd ud til at rumme tilstrækkeligt med årringe, og interessen koncentreredes derfor om bindbjælkerne. En enkelt tidligere frisavet spærende fra sydspæret i det østligste fag, nr. 1, kunne imidlertid skjæres af. På baggrund af den ovenfor opridsede forskningssituation var det noget overraskende at erfare, at dette spær muligvis stammer fra mellem 1259 og 1273 (fældning ca. 1266 ?), men værre blev det med prøverne II og III. Disse stammer fra bindbjælkerne i henholdsvis fag 2 og 5 (med rune, fig. 9) fra øst. Dette tømmer stammer fra træer, der begge er fældet efter 1402, og her må der være tale om udskiftning af bjælker.

De følgende prøver fra de tilsvarende bindbjælker i fag 3 og 4 er derimod bedre i trit med den usikre datering af spæret i fag 1. Begge er fældet efter 1254/55, men da der ikke er bevaret splintringe, er vi afskåret fra at vide, præcist hvor længe efter. Supplerende prøver af spærene i fag 2 og 3 gav som forventet intet resultat, og som helhed må siges, at de dendrokronologiske muligheder i koret er udnyttet. Bindbjælkerne i både fag 1 og 6 er således skiftet ud med nyere fyrretømmer.

De to yngste bindbjælker antog vi for at stamme fra en reparation af netop den fagtype, hvor bindbjælken kan udskiftes uden at røre resten af spærfaget. Denne fase er på fig. 10 betegnet med et B, men ganske udelukke, at begge de pågældende fag i deres helhed skulle være fornyet, kan man vel ikke. Som nævnt afklarede den supplerende prøve i det spinkle nordspær i fag 2 ikke sagen yderligere. Typen er som anført af Elna Møller den såkaldte krydsbåndstype, der fortrinsvis knyttes til det senmiddelalderlige hvælvbyggeri. Anvendelsen af runer binder dog de fire vestlige fag i koret sammen, omend den ikke i sig selv borger for nogen snæver datering af dem. Det skal endelig nævnes, at dendrokronologiske prøver i krydsbåndsspærfag over kirkeskibene i både Vamdrup og vel at mærke også Sdr. Hygum har placeret disse i 1400-årene (15).

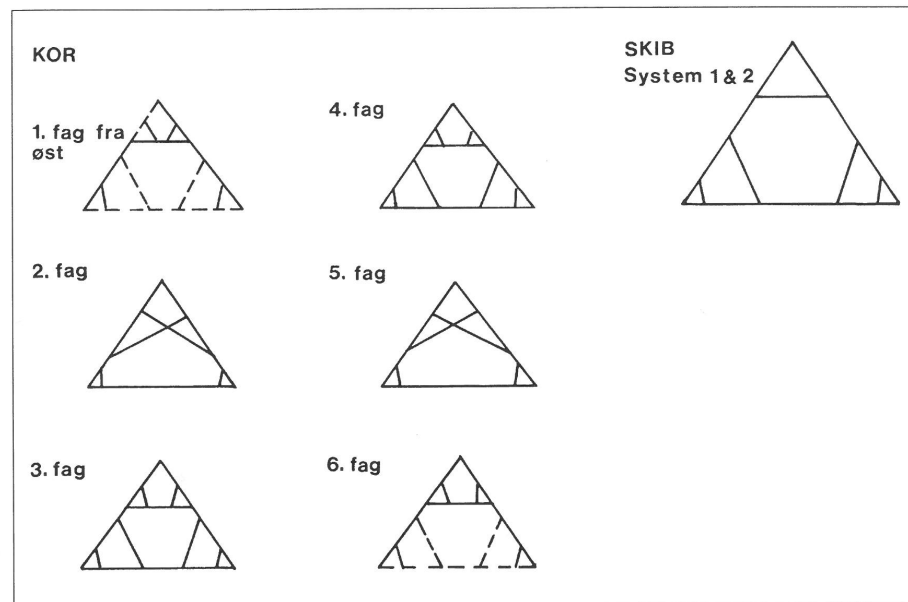

Fig. 8. Hvidding kirke, skematisk oversigt over spærfagstyper i kor og skib. På grundlag af undersøgelse september 1991. Tegning: Lotte Madsen.

Derimod er de to ældste bjælker fra fag, hvor konstruktionen tydeligt låser dem fast, og hvor en udskiftning er mere kompliceret. Fasen er betegnet A, og det skal nævnes, at selve trækvaliteten bekræfter prøverne. Træet i fase A er "tidlig-middelalderligt" med mange, små årringe, mens fase B's har relativt få og brede årringe. Årsagen er, at senmiddelalderens egetræer som regel voksede i en lysåben skov med mulighed for stor øgning af stammens tykkelse hvert år, mens den ældre skov må have været mere "urskovsagtig" med tætstående vækster og dermed mindre lys til de enkelte træer, som derfor måtte strække sig i væksten for at kunne konkurrere med sidekammeraterne.

Før der tages stilling til, om fase A-spærene kan hjælpe os med den eftertragtede datering på Hvidding kirkes opførelse, bør resultaterne af undersøgelsen i kirkens skib præsenteres. Blandt andet fordi Elna Møller i sin tid mente, at dettes tagværk var flyttet med op ved forhøjelsen af skibet.

Skibets tagværk

Skibets tagværk er ligeledes af egetømmer, herunder i den vestlige, yngre del af kirken bindbjælker på helt op til 40 cm i højden. I alt er der 22 spærfag, som ud fra de anvendte tømmermærker fordeler sig på tre systemer

Fig. 9. Hvidding kirke. Runer på korets spærfag efter Moltke 1976 samt undersøgelser september 1991. Tegning: Lotte Madsen.

6. fag fra øst :	ψ
5. - :	∩
4. - :	∪
3. - :	∩

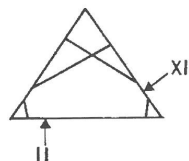
KOR

1. fag fra øst

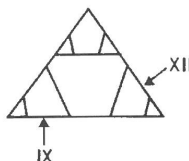
I: Ca. 1266 ? Ikke før 1259 næppe efter 1273

2. fag

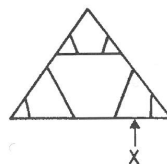
II: Efter 1402
XI: ÷

3. fag

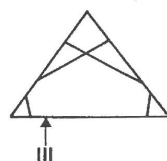
IX: Efter 1255
XII: ÷

4. fag

X: Efter 1254

5. fag

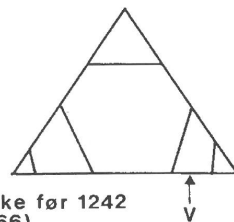
III: Efter 1402

6. fag

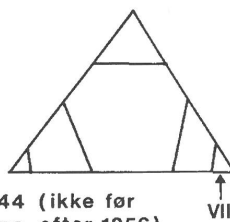
SKIB

5. fag

V: Ca. 1254 (ikke før 1242 næppe efter 1266)

13. fag

VII: Ca. 1244 (ikke før 1238 næppe efter 1256)

bestående af henholdsvis fagene 1-11 (fra øst), 12-14 og 15-22.

Spærfagene i de tre systemer er alle af samme type med lange skråstivere, der forbinder

spær og bindbjælke (fig. 10), og dermed tilnærmelsesvis svarende til den ene af korets to typer. Spærfagene hviler på en enkelt murrem i hver side, men specielt i sydsiden

TAGVÆRKERNE

Kor: 1. fag, søndre spær, 30 årringe plus 6 splint, slut 1256, fældning ca. 1266 (ikke før 1259, næppe efter 1273 - usikker datering).
Prøve I.

A

3. fag, bindbjælke, 197 årringe (- splint), slut 1242, fældning efter 1255.
Prøve IX.

4. fag, bindbjælke, 199 årringe (- splint), slut 1240, fældning efter 1254.
Prøve X.

2. fag, bindbjælke, 64 årringe (- splint), slut 1394, fældning efter 1402.
Prøve II.

B

5. fag, bindbjælke, 98 årringe (- splint), slut 1393, fældning efter 1402.
Prøve III.

Prøverne XI og XII i koret gav intet resultat.

Skib:

1. nummersystem:

5. fag, bindbjælke, 196 årringe (- splint), slut 1227 (yngste årring ved splintgrænse), fældning ca. 1254 (ikke før 1242, næppe efter 1266).
Prøve V.

2. nummersystem:

13. fag, bindbjælke, 217 årringe plus 23 splint, slut 1238, fældning ca. 1244 (ikke før 1238, næppe efter 1256).
Prøve VII.

1. og 2. system:

murrem i nord under fag tilhørende begge systemer 117 årringe (- splint), slut 1175, fældning efter 1184.
Prøve VI.

Skibets dækbrædder:

Mellem bindbjælkerne i fag 4 og 5 (1. system), nordsiden, 44 årringe plus 15 splintringe, slut 1446, fældning ca. 1449 (ikke før 1446, næppe efter 1457 - usikker datering).
Prøve IV.

Mellem bindbjælkerne i fag 12 og 13 (2. system), nordsiden, 146 årringe (- splint), slut 1360, fældning efter 1371.
Prøve VIII.

er tømmeret stærkt nedbrudt og nyere dele indsat. Remmen i nord er samlet af to stykker mellem fag 9 og 10. Mellem fag 14 og 15 slutter det vestligste af disse to stykker, og en anden murrem støder til. På fig. 11 ses et snit i remmen mellem fag 10 og 11 i nord. Den sydlige rem løber tilsyneladende ubrudt frem til mellem fag 14 og 15, idet et parti mellem fag 12 og 14 er erstattet af nyt tømmer.

Samlingerne mellem bindbjælker og spær i nord er for de flestes vedkommende bladninger, mens der i syd måske overvejende har været anvendt tapninger. Nogle af disse er dog klart af nyere dato. Hanebånd og skråstivere er tappet ind i spærene, ved de førstnævnte er samlingen med spæret fornaglet med en trænagle, som er drevet ind fra øst. Øverst er spærene bladet sammen.

System 1, fag 1-11, er nummereret fra øst mod vest med øksehugne tømmermærker af form som hak i tømmerets kant. Numrene sidder på spærenes østre, nedadvendte kant over hanebåndet, på de lange spærstiverses kant og på bindbjælkerne. De er ens i begge sider af skibet. De lange skråstivere i fag 1-4 er omplaceret, henholdsvis erstattet af nyere tømmer af hensyn til indbygningen af den nuværende 1800-tals tagrytter. Taphuller i spærenes undersider viser en placering svarende til de resterende fags lange spærstivere.

System 2, fag 12-14, er nummereret 1 til 3 i retning fra øst mod vest på spærenes østside. Mærkerne er dybe øksehug lavet med hjørnet af øksen ind i spærets overflade.

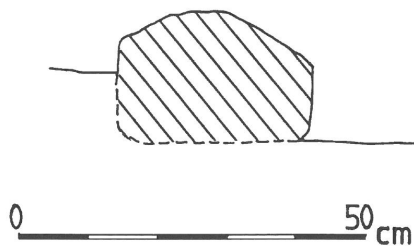

Fig. 11. Hvidding kirke, skibets nordside. Snit i murrem mellem fag 10 og 11. Opmåling september 1991: Susanne Gram, tegning: Lotte Madsen.

System 3, fag 15-22, fører numrene 1 til 8 i form af indridsede romertal på spærenes, hanebåndenes, skråstivernes og bindbjælkerne østside - men kun i skibets nordside. Der indgår store mængder genanvendt tømmer i dette system. Hanebåndene er sandsynligvis alle genanvendte, forkortede spær fra et tagværk med to tætsiddende hanebånd og korte spærstivere, hvilket antydes af de åbentstående taphuller og udhugninger til blad-samlinger (fig. 12).

System 3's lange skråstivere er kortere end de to andre systemers, og i modsætning til disse har man udstemmet taphullerne i spærene, og ikke boret dem som i system 1 og 2. I disse to systemer er de korte spærstivere endvidere tydeligvis sat ind senere. De er af uensartet længde og dimension og er alle bladet på siden af spæret uden en udskæring i dette. Samlingen er sikret med en jernnagel. System 3's spærstivere er ensartede i modsætning til de tilsvarende i de to andre systemer, og deres sammenbladning med spæret forudsætter udskæring i begge tømmerstykker. Også på anden vis er der en klar sammenhæng mellem system 1 og 2, f.eks. findes der i fagene 7, 9 og 13 i syd samt i fag 8 og 11 i nord indsatte knægte under hanebåndet til understøtning af dette, og som nævnt ser murremme under de to systemer ud til at være sammenhængende.

Fra afstivningen af tagværket i dettes længderetning er mod øst bevaret en enkelt stormlægte, naglet på undersiden af fag 2-6 i system 1. De resterende lægter sikrer system 3.

Dette sidste system dækker den senmiddelalderlige vestforlængelse. I øvrigt har som anført Elna Møller i sin tid bedømt tagværkets enkelte dele til at være samtidige med de pågældende bygningsafsnit, jvf. ovenfor, men det ville være fristende at tro, at de genanvendte stykker i system 3 (fig. 12), herunder måske også dets op til 40 cm høje bindbjælker, stammer fra de nedrevne dele af kirken (fig. 7). Dette må indtil videre forblive gætværk, og der blev ikke i første omgang planlagt udtagning af dendrokronologiske prøver fra skibets vestforlængelse. Tidspunktet for dennes tilkomst kan imidlertid

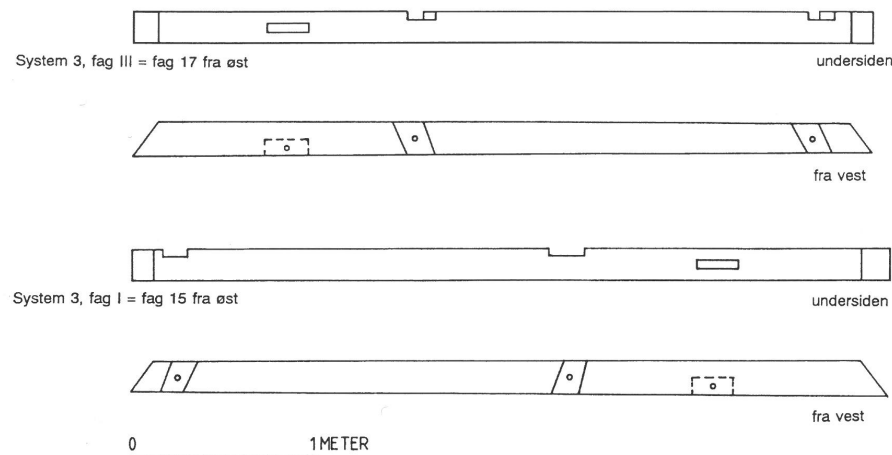
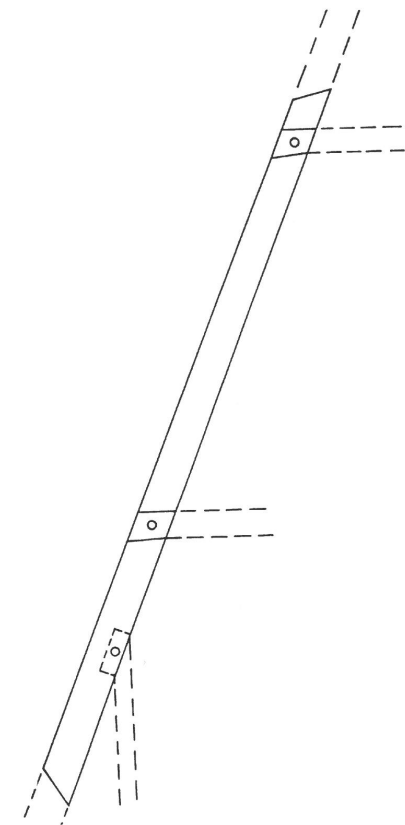

Fig. 12. Hvidding kirke, to hanebånd fra skibets 15. og 17. fag fra øst. Det drejer sig sandsynligvis om genanvendte spær, og ét af dem er her placeret på tilnærmelsesvis oprindelig måde. Opmåling september 1991, tegning: Lotte Madsen.

alligevel belyses ud fra tagværksundersøgelsen, jvf. nedenfor.

De brugbare tømmerstykker i tagværket som helhed viste sig i øvrigt at være forholdsvis få. Alligevel giver de tre hidtil udtagne prøver en brugbar fornemmelse af tømmerets alder, og af den retning som en mere udbygget undersøgelse kan forventes at tage. Den afsavede vestende af remmen på nordmuren under fag 10-11 i skibets system 1 viser, at dette spaltede egetræ er fældet efter 1184 (fig. 10). Dette afsnit af remmen bærer tillige fagene 12-14, dvs. hele system 2, og dens slutår her dermed også relevans for dette systems alder. Da erfaringen fra vore undersøgelser er, at netop murremme ofte er stærkt nedhuggede, må der tilmåles remmen et ret langt spand af forsvundne årringe (16). I sig selv tyder dette snarere på, at remmen stammer fra tidligst engang i 1200-årenes første del, hvilket - forudsat der er tale om oprindeligt tømmer - også kan gælde begge tagværkssystemerne. Den anden daterede prøve, fra fag 13 (dvs. faget mærket 2 i system 2) fortæller, at denne bindbjælke er

kommet på plads tidligst mellem 1238 og 1256, måske i det sandsynlige fældningsår ca. 1244. Dens fælle i fag 5 (1. system) er lagt op tidligst mellem 1242 og 1266, måske i det sandsynlige fældningsår ca. 1254. Det er således lige før, at disse to isolerede prøver antyder, at de tre fag i system 2 kan være et tiår ældre end system 1, og skønt det ville være at presse tallene hårdt, kan man vel ikke helt udelukke muligheden (17). Man kunne forestille sig, at de tre fag i system 2 var anbragt op mod østsiden af skibets vestgavl for at overdække den vestligste ende af skibet i forbindelse med færdiggørelsen af vesttårnene forud for forhøjelsen af skibet, således som antydtes fig. 7. Under alle omstændigheder taler de tre prøver for, at skibets system 1 og 2 hører hjemme tidligst ca. 1250. Der er, som beskrivelsen ovenfor dokumenterer, tale om prøver fra et gennemnummereret tagværk, hvis tømmer tillige ser ud til at være jævnaldrende med det daterede fra fase A i korets tagværk (fig. 10). Igen bør man være sig, men den usikre angivelse af fældningsåret for sydspæret i korets østligste fag til ca. 1266 synes bestyrket af prøven fra skibets fag 5, hvor overgrænsen for fældningen er beregnet til samme omtrentlige år. På den anden side kunne man med lige så stor ret argumentere for, at korets fase A bør være lidt yngre end de kendte dateringer fra skibet. Fældningen af de to bindbjælker i koret i "efter 1254", henholdsvis "efter 1255" er vel i virkeligheden udtryk for noget sådant. Endvidere kunne nummereringen fra vest mod øst af korets spærfag ses i denne sammenhæng, idet man da må forestille sig, at tagværkerne over henholdsvis skib (dvs. dets system 1) og kor er rejst med udgangspunkt i triumfgavlen.

Afdækning af skibet

Endnu en detalje ved skibets tagværk skal nævnes, nemlig dækbrædderne, der er sat ned i riller mellem bindbjælkerne (fig. 13). Sådanne brædder er iagttaget flere steder i undersøgelsesområdet kirker, uden at man med sikkerhed har kunnet sige, om de hørte med til den pågældende kirkes oprindelige

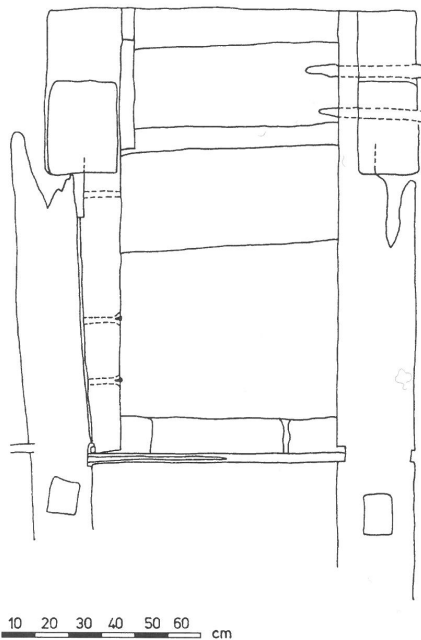

Fig. 13. Opmåling af partiet mellem bindbjælkerne i fag 10 og 11 i skibet, tilhørende dets system 1. Bjælkerne ses ovenfra med slidserne til dækbrædderne i forgrunden. Dækbræddet er ikke dendrokronologisk undersøgt. Øverst på tegningen ses området af spærene ovenpå bindbjælkerne, og mellem disse remmen og murkronen. Opmåling september 1991: Susanne Gram, tegning: Lotte Madsen.

indretning. Brædderne er forsynet med not og fjer, dvs. at den nedadvendte kant er tilspidset, og at den opadvendte har en udskåret rille. Brædderne er forneden stødt sammen med en lodretstillet planke, som sidder på indersiden af skibets mur, således at der dannes en art panel. På siden mod kirkerummet har brædderne kalkrester fra gentagne overhvidtninger.

Hensigten med disse brædder er at lukke af mellem skibet og det åbne rum over murkronen. Det er vel teoretisk muligt, at brædderne har fungeret sammen med en åben tagstol, hvor hele tagværket var synligt fra kirkerummet. Men mest rimeligt er det nok, at de forudsætter en afdækning af skibet med brædder på oversiden af bindbjælkerne. Tal-

rige søm på disses overside må have fastholdt sådanne loftsbrædder, men om dette er et arrangement, der stammer helt tilbage til indretningen af kirkeskibet efter dets forhøjelse, er uvist (18).

Hvornår rillerne i bindbjælkerne er hugget, lader sig ikke afgøre. Det kan være sket længe efter forhøjelsen af skibet, eller sågar forud for denne, såfremt tømmeret er ført med op. I nordsiden af skibet mangler der riller til dækbrædder i bjælkerne i fag nr. 1, 3, 8, 9 og 22. Men netop disse bjælker er af fyrretræ, og dermed udtryk for reparationer, på et i øvrigt ukendt tidspunkt. De bevarede dækbrædder i nordsiden inden for fagsystem 1 og 2, dvs. fag 1-14, er alle af egetræ. De sidder mellem fag 4-5, 6-7, 10-11, 11-12 og 13-14. De resterende brædder i system 3 er alle af fyrretræ. I sydsiden mangler alle dækbrædder i system 1 og 2, men flere steder i dette som nævnt dårligt bevarede parti af tagværket ses tomme riller i bindbjælkenes sider. I system 3 findes dækbrædder af fyr bevaret mellem fagene 16-20.

Dækbrædder af egetræ findes altså inden for system 1 og 2, mens fyrretræ er anvendt i system 3, dvs. i vestforlængelsen. Ved forsigtigt at løse de fastnaglede dækbrædder (jvf. fig. 13) mellem fag 4 og 5 (system 1), henholdsvis fag 12 og 13 (system 2) i nordsiden åbnes der mulighed for en dendrokronologisk undersøgelse. De indvundne årstal (fig. 10) kan ikke give os tidspunktet for, hvornår systemet med dækbrædder præcist blev til, men forudsat at de udtagne brædder er de oprindelige, kan der være tale om tidligst 1400-årenes midte. Omend denne datering ikke virker helt urimelig i sig selv, må den dog tages med forbehold, og den borger ikke uden videre for, at kirkeskibet skulle have stået med åben tagstol helt frem til anden del af 1400-årene, selv om muligheden teoretisk set foreligger.

Under alle omstændigheder peger den materiale-mæssige fordeling af brædderne dog nærmest på, at disse er opsat i system 1 og 2 på et tidspunkt før vestforlængelsen kom til, og at man, da denne rejstes, kopierede systemet. Var alle brædder først sat op på denne tid, eller endnu senere, ville man vel næppe

have sørget for kun at anvende egetræ i det oprindelige skib, men have blandet træsorterne vilkårligt. Dermed antydes også alderen på vestforlængelsen samt noget om længden på det tidsrum, hvor man anvendte dennes spærfagstype, den med de lange skræstivere.

Afsluttende bygningsarkæologisk vurdering

Konklusionen på den hidtidige undersøgelse kan deles i to. Ser vi til en start isoleret på konsekvenserne for den opstillede tagværkstypeologi, synes Hvidding-undersøgelsen at stille spørgsmålstegn ved den tidlige datering af spærfag med lange skræstivere og dermed ved dateringen af kirkens tagværk på dette grundlag. Anvendelsen af en eller flere lange skræstivere er blevet betegnet som primitiv af Elna Møller (19), men dette er muligvis en misforståelse. Også selv om det er tænkeligt, at brugen af lange skræstivere i Hvidding kunne skyldes lokale tømreres kopiering af de bevarede ældre fag i kirken, ser det ud til, at man frem til middelalderens slutning ikke anså denne spærfagstype for teknisk uegnet. Når Elna Møller anvender udtrykket primitiv, skyldes det blandt andet, at fagene med lange stivere savner det afgørende konstruktive element, der skal afbøde trykket, som stiverne leder fra spærene til bindbjælken, nemlig et lodret trækband fra spærsammenføjningen øverst og ned til bindbjælken (20). Spørgsmålet er blot, om hun med sin idé overser det forhold, at de danske landsbykirker er så tilpas smalle, at alene den udbredte og overdrevent forsigtige overdimensionering af tømmeret er nok til at sikre tagværket. I mange tilfælde har et tagværk i en sekundært overhvelvet kirke tilsyneladende stået mange år med afsavede bindbjælker uden nogen ekstra forstærkning.

Endvidere er der som nævnt andetsteds, nemlig i Sdr. Hygum og Vamdrup kirker, fundet tegn på, at spærfaget med lange, krydsende bånd, svarende til den ene type i Hvidding kor, næppe udelukkende tilhører den

tidlige middelalder. Den pågældende types tilstedeværelse i Hviddings runenummererede kortagværk samt henvisningen til netop Sdr. Hygum, som Elna Møller støtter sig til, borer dermed ikke i sig selv for, at vi har at gøre med korets oprindelige tagværk.

Det er imidlertid svært at acceptere, at dette tagværk ikke skulle være samtidigt med den mur, som det hviler på, og en ommuring af korets murkroner endsiges en forhøjelse i stil med skibets er hidtil ikke påvist. Fastholdes derfor Elna Møllers antagelse, nemlig at kirkens tagværker er jævngamle med de respektive bygningsafsnit, herunder altså at skibets tagværk er ført med op ved dettes forhøjelse, så står vi med en bygning, der i sin helhed er fra efter 1250. På denne måde bekræftes Jacob Helms primære datering så nogenlunde, og Erik Moltkes tidsramme for runernes anvendelse sandsynliggøres yderligere, men det omstøder Hviddings placering i gruppen af tufstenskirker. Fra at være blandt de ældste, bl.a. fordi den er opført helt af tuf, rykkes den pludselig omkring et århundrede frem.

Tolker man resultaterne derhen, at skibets tagværk med dets to systemer tilhører dettes forhøjelse, er denne sket ved midten af 1200-årene. Ved samme tid kan man have fornyet også korets spærfag, men som de hidtidige resultater fremstår, kan der bedst argumenteres for, at korets tagværk er det oprindelige, og dermed for den ovenfor anførte sene datering af korets og dermed kirkens opførelse. Og det er under alle omstændigheder værd at overveje, om der nødvendigvis er medgået nogen længere periode mellem opførelsen af skibets langmure og beslutningen om at forhøje dem.

Uanset hvad der her vælges, får det til følge, at kirkens muligvis aldrig rejste sideskibe skulle være planlagt ved 1200-årenes midte, og at dens to vesttårne med tilhørende forhal måske er jævngamle hermed. Dette forudsætter, at der er tale om dele af en samlet udbygning, men som antydet ovenfor kan eksistensen af det tre fag store spærfagssystem 2 over skibets forhøjede vestende tages til indtægt for, at skibets vestgavl og dermed måske vestpartiet rejstes eller færdiggjordes

før forhøjelsen af resten af skibet.

Er disse overvejelser rimelige set i forhold til den nærmeste parallel, domkirken i Ribe? Opførelsen af domkirkens totårns vestfacade falder inden for perioden o. 1225-50, og inspiration herfra kan være kommet Hvidding til gode, således at der bliver tale om to nært samtidige bygningsafsnit. Endvidere forsynes domkirken med lignende højtiddende vinduer i højkirken over sideskibene som i Hvidding. Domkirkens vinduer er dateret til 1200-årenes anden fjerdedel, dvs. at de er stort set samtidige med den i sit grundlag romanske vestfacade på samme kirke. Skønt de ikke er så fint udformede som Hviddings, anføres det i den forbindelse, at Hviddings vinduer er inspireret fra domkirken (21). I denne forbindelse må det huskes, at netop denne kirke som påpeget også kan rumme træk, der er hentet uden om Ribe domkirke.

Endelig skal nævnes den fra Ribe og Løgumkloster inspirerede Brøndum kirke nær Esbjerg. Dennes apsis tagværk er ud fra en dendrokronologisk undersøgelse hugget af tømmer, der blev fældet ved midten af 1240-erne, hvilket sandsynligvis angiver tiden for opførelsen af Brøndums apsis og kor. I konsekvens heraf har Niels Jørgen Poulsen fremhævet de fælles usædvanlige stilformer i Hviddings forhøjede skib, i domkirkens langhus og i Brøndums østparti (22) - samme tema udsat for de tre materialevariationer tegl, tuf og granit. Og her passer dateringen af Hviddings forhøjelse fint ind. Brøndum, som uendelig fremtræder helt af granit, ser Niels Jørgen Poulsen sammesteds som vidnesbyrd om, hvor sent granitkunsten endnu trivedes inden for det jyske kirkebyggeri, og i lyset heraf fristes man til at stille spørgsmålet om, hvorvidt den påstået rene tufkirke Hvidding i sin ældste skikkelse alene på grund af sit ublandede byggemateriale bør sættes så tidligt, som det er gjort? Vi kender ikke meget til hvornår tufstensimporten ophørte, og kan ikke udelukke, at man i Hvidding har gjort udstrakt brug af tufsten, som det var let at få direkte fra skibene i vaden, på et senere tidspunkt end ellers antaget, og hvor tuf andetsteds var afløst af andre materialer, frem for alt af tegl. Måske faldt prisen på tufstenen,

således at bygherrerne bag kirken har handlet ud fra nøgterne økonomiske overvejelser - eller indebar det mon større prestige at inklæde sin kirke den traditionelle byggestens dragt og stilformer - herunder tillige den totårns vestfacade (23).

Har dendrokronologien så i virkeligheden hjulpet os i tilfældet Hvidding kirke? Så ubetinget ja, alene fordi ethvert pålideligt årstal er af betydning. Samtidig må det være fremgået, at dendrokronologi, når den benyttes på så komplekse strukturer som en stående middelalderlig kirkebygning, ikke er nogen entydig trolddomsformular, men at den som ethvert redskab i den historiske forskning må håndteres med kritisk sans. Derfor fik fremlæggelsen af undersøgelsen i Hvidding nødvendigvis form af et diskussionsoplæg.

De skrevne kilder

For at udvide perspektivet i den bygningsarkæologiske kirkeundersøgelse er det givtigt at inddrage de få bevarede skriftlige oplysninger og i den forbindelse stille spørgsmålet om, hvem der kan tænkes at have stået bag opførelsen og udvidelsen af kirken i Hvidding. Den formodede trækirkens ophavsmænd er et problem i sig selv, som det fortrinsvis må være op til fortsatte arkæologiske undersøgelser at belyse.

Nogenlunde sikkert må det være, at der bør skelnes mellem tiden efter tiendens indførelse, og den foregående periode, hvortil den foreslåede første kirke i Hvidding kan høre, mens den kendte stenkirke må være rejst på et tidspunkt, hvor tiendeindkomsterne har kunnet tages i betragtning. Den senmiddelalderlige tilstand kaster lys herover. Et brev fra 1440 angående et mageskifte af jord mellem præsten og kirken i Hvidding anfører, at dette ejendomsbytte, som foretages af Ribe ærkedegn, skete "med sognmænds vilje" og med kirkevæggerne og "al almue i dette sogn" som vidner (24). Kirkevæggerne var de ansvarlige for kirkens ejendom og bygningsfond, omend de skulle svare regnskab over for den visiterende provst, i dette tilfælde ær-

kedegnen fra Ribe. Vi kan altså gå ud fra, at det her som andetsteds var sognets kirkevægger, der i praksis forestod de senmiddelalderlige bygningsarbejder på Hvidding kirke, som er nævnt og omtrentligt dateret i det foregående. Om initiativet til f.eks. vestudvidelsen udgik fra væggerne alene, eller om f.eks. "al almue i dette sogn" også har øvet indflydelse i denne sag, er straks mere uvist. Også ærkedegnen har kunnet være igangsat for et sådant foretagende.

Kirkeværgeninstitutionen som sådan er gammel i Danmark. Væggerne er første gang nævnt i Jyske Lov 1241, omend det kan dreje sig om senere tilføjelser til teksten fra efter 1300. Andre kilder end lovtekster omtaler imidlertid kirkevæggerne på en sådan måde i 1300-årenes første halvdel, at de synes at have været i funktion på den tid (25). Således var det måske også tilfældet i Hvidding, hvor vedligeholdelsen og prydelser af den forholdsvis nylig ombyggede kirke har været værgernes hovedopgave. At påstå, at det også var under kirkeværgers varetægt, at Hvidding kirkes skib blev forhøjet, vesttårne opført og sideskibe planlagt, ville i forlængelse af dette gæt være utrolig fristende, men helt ubevisligt. Men nævnes skal det, blot for at antyde, at baggrunden for den usædvanlige kirke på geestranden kan have været en anden end alene den tilknytning til sognets eventuelle store jordejere, som bl.a. tilstedeværelsen af tårne ellers kunne ses som vidnesbyrd om. Ud fra en traditionel opfattelse af de tankegange, som formodes at ligge bag den middelalderlige kirkearkitektur, opfattes vesttårne ofte som symboler for den verdslige magt, i praksis markeret ved, at der rummedes såkaldte herskabsgallerier i tårnenes underdel, hvorfra "kirkeherr" gennem åbninger i muren kunne overvære messen nede i skibet (26). Netop en sådan herskabstilknytning ville det være fristende at søge yderligere begrundet gennem omtalen i 1263 af den sønderjydske hertug Erik Abelsens drost Jens Hvitting (27). Skønt dette tilnavn kan hænge sammen med et andet sted end det ripensiske Hvidding (28), kan der være tale om en repræsentant for en indflydelsesrig slægt med rod i Hvidding sogn.

Det påtrængende spørgsmål er så blot, om en sådan udefinérbar herskabsindflydelse ikke blot som så ofte formodet koncentreredes om tårnbyggeri, men om den også kan tænkes at have omfattet kirkens udvidelse med sideski-

Noter

Artiklen og dens konklusioner skyldes Per Kristian Madsen. Undersøgelsen af kirken er sket under medvirken af Elna Møller, Hans Stiesdal, Carsten Sønderby samt følgende studerende i middelalderarkæologi: Birka R. Bitsch, Susanne Gram, Dorte Mortensen, Lars Mortensen og Andrea Münch.

1. Elna Møller 1979 s. 94 og 85.
2. Per Kristian Madsen 1989. Kjeld Christensen 1989. Bindet, hvori de to artikler er trykt, rummer oversigter over flere dendrokronologiske kirkeundersøgelser i Norden.
3. Til igangsætningen ydede Ribe og Sønderjyllands amters museumsråd via det daværende "Vadehavsprojekt" en første finansielle støtte, som siden er blevet fulgt op med en større bevilling fra Carlsbergfondet. Disse penge er udelukkende gået til udførelse af analysearbejdet, der er sket hos Wormianum, tidsskriftet Skalks dendrokronologiske laboratorium, ved Carsten Sønderby. Han har ligeledes deltaget i udvælgelsen af prøverne i kirken. Ved prøvetagningen medvirkede endvidere museumsforvalter Børge H. Nielsen fra Den antikvariske Samling samt en gruppe på fem studerende i faget middelalderarkæologi, se ovenfor.
4. Elna Møller 1953 med henvisninger til ældre litteratur. Se desuden J.T. Smith 1982, Jens Velle 1983, Günther Binding 1991 og Ian Tyers 1991 henvisninger. Om kirken som byggeplads, se Elna Møller 1961, specielt om tagværkernes konstruktion og nummerering: Günther Bin-

be? Eller om der snarere har været tale om en kombination af en eller flere enkeltmænds midler med det, som sognet via tienden ydede sin kirke (29)?

ding 1991, s. 14.

5. Per Kristian Madsen 1987, s. 132ff. Hans Henrik Engquist 1989. Kjeld Christensen 1989 om Vodder kirke (Hvidding hd., Tønder amt) påpeger vigtigheden af en biologisk vurdering af tømmeret, men baserer sig i øvrigt ikke på eventuelle tømmernumre i kirken.
6. Danmarks Kirker, Sønderjyllands amt, Kunsthistorisk oversigt, 1963. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. 18, 1974, sp. 66-72. Inspirationen til at undersøge tagværkerne skal sikkert også ses i forbindelse med den revurdering af tømmerhåndværkets status på overgangen til middelalderen, som udgravningerne af Trelleborg og Aggersborg samt senere Fyrkat gav stødet til, se Elna Møller 1963. Hertil må også lægges de dengang nye kirkegulvsudgravninger med fund af trækirker, se Elna Møller og Olaf Olsen 1961 samt Elna Møller 1961, s. 260f. med en karakteristisk af den datidige situation.
7. Stig Jensen 1987 og 1991.
8. Danmarks Kirker, Tønder amt, 1957, s. 209-228. Knud J. Krogh 1964.
9. Danmarks Kirker, Sønderjyllands amt, Kunsthistorisk oversigt s. 2657.
10. Jacob Helms 1894, s. 81. Helms nævner kun tandsnit på apsis, således som hans medfølgende tegning af kirkens nordside også viser det. Samme udseende har den på en tegning, ligeledes af nordsiden, hos Richard Haupt 1887, s. 426. Sammenlign fig. 6, hvor opstalten af nordsiden viser tandsnit også på kor og skib.
11. Danmarks Kirker, Sønderjyllands amt, Kunsthistorisk oversigt s. 2702.
12. Erik Moltke 1953 jvf. Moltke 1976, s. 353 og 417.
13. Danmarks Kirker, Tønder amt, 1957 s. 1138.
14. Danmarks Kirker, Sønderjyllands amt, Kunsthistorisk oversigt s. 2739 og 2743.
15. Sdr. Hygum er prøveundersøgt som led i det i note 3 omtalte projekt. Resultatet vil blive fremlagt i anden forbindelse. Vamdrup kirkes tagværk er undersøgt og prøverne taget for "Danmarks Kirker", se Ribe amt, 1993, s. 2641.
16. Jvf. Kjeld Christensen 1989, hvor prøverne D 1924 og D 723 (fig. 1) i følge venlig meddelelse fra Kjeld Christensen stammer fra henholdsvis nordre og søndre rem i Vodder kirkes kor. De to remme er fra samme stamme, der, som det fremgår, kan mangle op mod ca. 50 årringe.
17. Kjeld Christensen 1989, s. 42, fig. 1 anfører om beregning af sidste vækstår/fældningsår baseret på splintstatistik, at de pågældende træers sidste vækstår i 68% af tilfældene vil falde inden for de angivne usikkerhedsgrænser.
18. Alternativet er - udover en oprindelig åben tagstol - en overdækning af rummet med løstliggende brædder på bindbjælkerne overside, eller med brædder sømmet på undersiden af disse. Når det gælder kirkens ældre tid, kan den sidste løsning formentlig udelukkes, eftersom kirkeregnskaberne meddeler, at man 1743 genanvendte brædderne fra det hidtidige loft ovenpå bjælkerne til det nye loft, som stadig sidder i kirken på undersiden af bjælkerne, Danmarks Kirker, Tønder amt, s. 1139.
19. Elna Møller 1953 s. 144.
20. Et dendrokronologisk dateret tagværk af denne type fra o. 1500 spænder over Toreby kirkes skib, (Maribo amt), se Jens Christian Varming 1989, s. 82f.
21. Danmarks Kirker, Ribe amt 1, s. 242ff. og 254ff.
22. Danmarks Kirker, Ribe amt s. 1926ff. med henvisninger, bl.a. allerede Jacob Helms 1894, s. 79.

23. Nogen fast rækkefølge for de forskellige materialer skal man næppe regne med. Lokale forhold og leverancesvigt kan have påvirket materialevalget. Det bør med, at der ved udgravning i Ribe kun 35 meter syd for domkirkens Mariatårn er iagttaget en uforstyrret lagfølge, hvor tegl kommer til stede før tuf som det første tegn på stenbyggeri overhovedet, Lene B. Frandsen, Hans Mikkelsen og Per Kristian Madsen 1990, s. 16f.
24. Troels Dahlerup 1992 generelt samt s. 63f. Troels Dahlerup 1963, sp. 410ff. med kildehenvisninger. Brevet fra 1440 stammer fra Ribe domkapitels arkiv, trykt i Rep 1. rk. nr. 7114. Professor Troels Dahlerup takkes for væsentlige supplerende oplysninger, herunder at den daværende sognepræst i Hvidding, Anders Brok, tillige var kannik ved domkirken og altså kollega til den visiterende ærkedegn/provst. Da endvidere kapitlet i Ribe ejede meget jordegods i Hvidding sogn på den tid, kan mageskiftet i 1440 måske ses som led i et forsøg fra kapitlets side på at lægge kirken til et af domkirkens præbender - fremfor at det skulle have noget med et byggearbejde på kirken at gøre.
25. Note 24.
26. Opfattelsen skyldes især ældre tysk forskning. Den diskuteres med forbehold af Hans Stiesdal 1983a og 1983b; Ebbe Nyborg 1985, jvf. samme 1986. Henrik Jacobsen 1993 har senest behandlet emnet.
27. DiplDan 2. rk., 1, nr. 393, 1363, 15/9. SRD 8, 513 (Løgumbogen).
28. Stedregistret i TrapDanmark henviser kun til ét Hvidding - det er selvsagt ingen garanti.
29. Ebbe Nyborg 1986, s. 40, om bl.a. senere kendte slægter med tilknytning til Hvidding - samt en opfattelse af forholdene omkring kirkens opførelse som også her fremsat.

Litteratur

- Binding, Günther: Das Dachwerk auf Kirchen im deutschen Sprachraum vom Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert, München 1991.
- Christensen, Kjeld: Dendrokronologiske undersøgelser i Vodder kirke. Arkæologi, matematik eller biologi?, Lund Studies in Medieval Archaeology 6, Dendrokronologi och medeltida kyrkor, Symposium i Lund 11-13 april 1988, Stockholm 1989, s. 41-49.
- Daherup, Troels: artikel Kirkeværger (Danmark), Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. 8, København 1963, sp. 410-411.
- Dahlerup, Troels: De danske kirkeværger i middelalderen, Ribe Stiftsbog 1992, s. 52-66.
- Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet, København 1933.
- DiplDan - Diplomatarium Danicum, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1938.
- Engqvist, Hans Henrik: Tømmernumre og andre former for afbindingsmærker anvendt paa bindingsværk og tagværker i verdslige bygninger, Bygningsarkæologiske Studier 1989, s. 85-92.
- Frandsen, Lene B., Madsen, Per Kr. og Mikelsen, Hans: Byudgravninger og bygningsarkæologiske undersøgelser i Ribe 1983-89, By, marsk og geest 1, Årsberetning 1988, Den antikvariske Samling i Ribe, 1990, s. 3-27.
- Haupt, Richard: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, 1, Kiel 1887.
- Helms, Jacob: Danske Tufstenskirker, I (tekst) og II (tavler), Kjøbenhavn 1894.
- Jacobsen, Henrik: Romanske vesttårne, deres indretning og funktion, Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt, Lund Studies in Medieval Archaeology 12, Stockholm 1993.
- Jensen Stig: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev, Mark og Montre 1986-87, s. 5-25.
- Jensen, Stig: Metalfund fra vikingegårdene ved Gl. Hviding og Vilslev, By, marsk og geest 3, Årsberetning 1990, Den antikvariske Samling i Ribe 1991, s. 27-40.
- Krogh, Knud J.: De faldt ned midt udi sommeren, Skalk 1964, 3, s. 14-20.
- Lüdtke, Hartwig: Die Keramik von Hollingstedt, Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu, 25, Hollingstedt - Untersuchungen zum Nordseehafen von Haithabu/Schleswig, s. 9-82, Neumünster 1987.
- Madsen, Per Kristian: Et middelalderhus på Nederdammen i Ribe, Mark og Montre 1986-87, s. 126-153.
- Madsen, Per Kristian: Dendrokronologiske undersøgelser af Ribe-huse - resultater og teknik, Lund Studies in Medieval Archaeology 6, Dendrokronologi och medeltida kyrkor, Symposium i Lund 11-13 april 1988, Stockholm 1989, s. 51-61.
- Moltke, Erik: Tømrer-runer, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1953, s. 151-156
- Moltke, Erik: Runerne i Danmark og deres oprindelse, København 1976.
- Møller, Elna: Romanske tagkonstruktioner, En foreløbig meddelelse, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1953, s. 136-150.
- Møller, Elna: Træbygningskunsten, Fra stenalder til middelalder, Danmarks Bygningskunst (red. Hakon Lund og Knud Mil-lech), København 1963, s. 9-37.
- Møller, Elna: Den middelalderlige kirke som byggeplads, Fortid og Nutid 21,4, s. 260-273, København 1961.
- Møller, Elna: artiklen Danmark: Tagkonstruktion, Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. 18, 1974, sp. 66-72.
- Møller, Elna: Er moderen jævngammel med døtrene?, Strejflys over Danmarks bygningskultur, festskrift til Harald Langberg (red. Robert Egevang), København 1979, s. 83-98.
- Møller, Elna og Olsen, Olaf: Danske trækirker, Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, s. 35-58.
- Nyborg, Ebbe: Om romanske kirketårne i Danmark, Kongens makt og ære, Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år, Oslo 1985.
- Nyborg, Ebbe: Kirke - sognedannelse-bebyggelse, hikuin 12, Højbjerg 1986, s. 17-44.
- Olsen, Olaf: Hørg, hov og kirke, Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1965.
- Rep - Repertorium diplomaticum regni Dani-ci mediævalis, Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, 1. og 2. række v. henv. Kr. Er-slev og Will. Christensen, København 1894-1939.
- Smith, J.T.: Mittelalterliche Dachkonstruk-tionen in Nordwesteuropa, Frühe Holzkir-chen in nördlichen Europa (udg. Claus Ahrens), Veröffentlichungen des Helms-Museums Nr. 39, Hamburg 1982, s. 379-390.
- Stiesdal, Hans: Tidlige sjællandske og lol-land-falsterske vesttårne, Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller, København 1983(a), s. 13-38.
- Stiesdal, Hans: Grave i tidlige vesttårne, Nogle nyere iagttagelser, hikuin 9, Højbjerg 1983(b), s. 7-26.
- Tyers, Ian: Tree-ring Dating, Medieval World 2, September/October 1991, s. 12-24.
- Varming, Jens Christian: Tagværker fra To-reby kirke, Bygningsarkæologiske Studier 1989, s. 81-84.
- Vellev, Jens: Grenåegnens kalkstenskirker - forskningshistorie og tagværker, hikuin 9, Højbjerg 1983, s. 39-78.

Per Kristian Madsen, museumsinspektør
Den antikvariske Samling
Overdammen 10-12
6760 Ribe